

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola

**XVI-XVII. századi erdélyi ékszerek a tárgyi emlékek,
valamint az írott és a képi források tükrében**

A doktori értekezés tézisei

Írta: Nyárádi Anna-Mária

**Témavezető: Dr. Prokopp Mária CSc.,
professor emerita**

2010

I. A kutatás célkitűzései és módszerei

A kutatás tárgyát azok a tág fogalomban értelmezett ékszerek képezik, melyek bizonyíthatóan erdélyi ötvösműhelyekben készültek 1501 és 1700 között, illetve olyan időszáv valószínűsíthető kormeghatározásuk során, mely magába foglalja az említett időszak egy részét. Esetenként a fentiekben megjelölt időszaknál korábbi vagy későbbi ékszereket is tárgyaltam, ha a kutatott tárgycsoportra vonatkozóan releváns adatok tárhatóak föl vizsgálatuk során.

Az övek fémából készült részei a kutatás szempontjából jelentős információkat tartalmaznak, főként művészeti tekintetben, ezért jelen esetben az ékszerekkel együtt vizsgált viseletelemek, bár viseletkiegészítőknél is tekinthetők.

Mivel az erdélyi ötvösműhelyek tevékenységi körében az említett időszakban nem figyelhető meg tárgytipusok szerinti szakosodás, az ékszereket az erdélyi ötvösség egészének keretében vizsgáltam

Az értekezés szakítani kíván azon gyakorlattal, mely indokolatlanul valószínűsített erdélyi műhelyt, vagy erdélyi ötvösközpontot, miközben az eddigi kutatás, a sodronykúpok kivételével, nem azonosított olyan díszítőelemet vagy technikai megoldást, amely alapján a műhely-meghatározás megalapozottan egy adott régióra, vagy ötvösközpontra lenne szűkíthető.

A szász mellboglárok minden kétséget kizáróan Erdélyhez köthetőek, pontosabban az erdélyi szász ötvösközpontokhoz. Míg az ötvöstárgyak forma és mintakincsében a szász ötvösök európai mintákat követtek, a mellboglárok esetében erre nem volt lehetőség. A koncentrikus elrendezésű díszítőképletet követő, különböző típusváltozatok kialakításakor a szász ötvösök lényegében részletezett előképek nélkül alkottak. E tárgycsoport jelentősége abban rejlik, hogy díszítésük

tervezésében és kivitelezésében szinte korlátlanul nyilvánulhatott meg az erdélyi szász ötvösműhelyek valódi alkotóereje. Céloknak tekintetem az ezekre vonatkozó adatok minél szélesebb körű feltárását valamint, amennyiben az autopszia lehetséges volt, a közvetlen vizsgálatukból nyerhető ismeretanyag rögzítését.

II. A tudományos előzmények összefoglalása

Az erdélyi ékszerek tudományos szempontú vizsgálata az ötvösség kutatásának keretében kezdődött és ösztönzőleg hatottak rá az átfogó, nagy iparművészeti kiállítások.

Az erdélyi szász ötvösség kutatói ismerték az erdélyi szász ékszerek ötvösségtörténeti jelentőségét, így már a XIX. század végén számos ezzel kapcsolatos közlemény és ismeretterjesztő mű jelent meg. Hampel József az addigi kutatás eredményeit is összefoglaló közleményben tárgyalta a mellboglárok tipológiáját és eredetének kérdését. Roth Viktor a szász ötvösség emlékeit a levéltári források feltárásával egybekötve vizsgálta. Sigerus Emil nem csupán történeti, hanem néprajzi szempontból is vizsgálta az erdélyi szász iparművészet és viselet emlékeit. Gyárfás Tihamér a brassói ötvösségről szóló monográfiájában két külön alfejezetben tárgyalta a helyi mesterek jegyeivel jelzett szász ékszereket Az erdélyi szász mellboglárok magyar nyelvű típusmegnevezéseinek egy része tőle származik.

A magyarországi ötvösjegyek kutatójaként Kőszeghy Elemér felismerte, hogy a mellboglárokon szereplő jegyek erdélyi ötvöst jelölnek. A magyarországi ötvösjegyeket rendszerező, 1936-ben megjelent könyvét ennek figyelembevételével állította össze.

A későbbiekben A. Haldner foglalkozott a mellboglárok tipológiájával. Népszerűsítő jellegű, de a kutatók számára is hasznosítható

művet jelentetett meg az erdélyi szász ötvösművészetről Horst Klusch, a mellboglárok eredetét taglaló tanulmányát követően. A könyv mellékleteként közölt erdélyi ötvösjegy-gyűjteménnyel kapcsolatos helyreigazításokat Daniela Dâmboiu tett közé a nagyszebeni ötvöscéh XV-XVII. századi történetéről szóló könyvében, melyben a vizsgált kor erdélyi szász ékszereit is tárgyalta.

III. A mester és műhely kérdésköre

„A szász ötvösművesség különösen a XVII. században volt híres, szép ékszerkészítményei által is és mindaz, amit mi a mai napig régi „magyar ötvösművészet” néven ismerünk, nem más, mint az erdélyi és szepességi szászok ötvösművességének emléke” írta Neugeboren Emil majdnem egy százada.

A szász ötvösközpontokban a céh sokkal szigorúbban szabályozta a műhelyek tevékenységét és a tárgyak jelzését, mint más erdélyi városokban. Ennek következtében a szász műhelyekben alkotott ékszerek beazonosíthatóak (ennek lehetősége a súlyos ékszerekre vonatkozik), a Kolozsvárott (hol az ötvöscéh vegyes, szász-magyar összetételű volt), és az erdélyi magyar ötvösközpontokban készített ékszerek viszont nem.

Az a szerencsés körülmény, hogy a nagyszebeni ötvöscéh mesterjegytáblája fennmaradt, lehetővé teszi számos mester jegyének feloldását a XVI. század második felétől kezdődően (a nagyszebeni ólomtábla sérült, ennek következtében nem minden rajta levő jegy olvasható). Az erdélyi szász ötvösjegy-nyilvántartás fennmaradt emlékei révén Kőszeghy Elemér 1936-ban megjelent, ötvösjegyeket rendszerező könyvében a magyarországi ötvösközpontok közül a legtöbb feloldott ötvösjegy nagyszebeni és brassói, bár nem ezek voltak a legnépesebb ötvöscéhek.. A brassói jegyek megfejtését a tanulókönyv (*Lehrlingsbuch*) belső tábláján látható

jegylenyomatok, valamint a mesterjegyeiken városjelként szereplő korona segítette nagymértékben elő.

A mellboglárok, melyek az erdélyi szász díszöltözet és ünnepi viselet meghatározó elemei voltak, a szász városok ötvösműhelyeihez köthetőek. Mesterjegyeik kutatása azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert e jelzések szász ötvösközpontban működő mestert jelölnek és vizsgálatuk eredményeként e mesterkör nagy biztonsággal beazonosítható.

IV. A felhasznált nyersanyagok és az alkalmazott díszítéstechnikák

Az erdélyi szász mellboglárok és övek készítése technikája és az alkalmazott díszítőeljárások vizsgálata alapján megállapítható, hogy a szász ötvösök az ékszerművesség terén a különböző ötvöstechnikák nyújtotta lehetőségek szinte teljes tárházát kimerítették.

A XVI. századra keltezhető emlékanyag arról tanúskodik, hogy ebben az időszakban főként a fém díszítőelemeket részesítették előnyben és a kis méretű, karmos foglalatú ékköveket. A következő században a lombos és sodronycsigás típusú mellboglárokat gyakran díszítették gyöngyökkel, türkizekkel, valamint más ékkövekkel. Bár a céhszabályok tiltották a drágakövek csiszolt üveggel való helyettesítését, a fennmaradt mellboglárok zöme üveggövekkel, illetve ékkő-utánzatokkal díszített. A tiltásból is következtethetünk arra, hogy az ötvösök ezeket az olcsóbb díszítőelemeket is felhasználták.

A XVII. század második felében tevékenykedő erdélyi szász ötvösök körében kedvelt díszítőeljárás volt a felülfestett zománc, valamint a finom vonalakkal érezett felületdíszítés. A század második felére keltezhető erdélyi szász ötvösműveken a fehér, illetve kék alapú zománcrea festett aprólékos, finom minta mellett megfigyelhető a zománccelület árnyalása.

A különböző erdélyi szász mellboglár típusok fennmaradt tárgyi emlékei, főként a lombos meg a sodronycsigás díszítésűek, szinte folyamatos, ornamentikai és technikai újításokról tanúskodnak. Feltehetően a jelentős anyagi erővel rendelkező, tehetős városi polgárság elitjének igényei jelentették e jelenség hajtóerejét. Az idők folyamán újabb és újabb díszítőelemek jelentek meg a mellboglárok felületén és rendeződtek egésszé a kordivat szellemében.

V. Az erdélyi szász mellboglárok jellemzői

Európa szélein fekvő és viszonylag elszigetelt területek, mint például Norvégia, Észtország vagy Erdély számos középkori viseletelemet megőriztek. E területek mindegyikén fennmaradt a méretes, kör alakú, vagy körbe írható mellboglár a női ünnepi népviselet részeként. Norvégiában bolesøljenek nevezik és az erdélyi púpos mellboglárokhöz hasonlóan felületének szélső részén domború és kör alakú díszítőelemek sorakoznak. Az Észtországban viselt sőlg ezzel szemben kúpszerűen domború, felületét néha vésett díszítmények borítják.

Az erdélyi szász nők által viselt *Heftel* mindegyik típusa könnyűszerrel megkülönböztethető a fentebb említett példáktól, sajátos vonásainak köszönhetően. Ezek közül a legjellemzőbb a színpompás összhatás, mely az ékköveket és a zománcozott lemezeket egybefoglaló, részletgazdag díszítés eredménye (kivételt képez a figurális díszítésű púpos típus, melynek alkotóanyaga pusztán fém és díszítményei is fémből készültek).

A mellboglár a pártaövvel és a fátyoltükkal együtt a szász női ünnepi és díszöltözet kötelező kellékei közé tartozott. Bár a kolozsvári magyar polgárasszonyok viseletében kimutatható a szász női viselet hatása, a

jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a mellboglárookra ez nem vonatkoztatható.

VI. Az erdélyi szász mellboglárok típusai

A mellboglárok egyes típusainak magyar megnevezése Gyárfás Tihamértől származik. Mivel ezek ismertetésekor altípusaikra nem tért ki, a tipológia tárgyalása során, a különböző típusokra, altípusokra és típusváltozatokra jellemző alaktan és díszítőképlet részletezésekor szükségszerű volt néhány új elnevezés bevezetése.

1. Púpos típusú erdélyi szász mellboglárok

1.1 Függesztett köldökös erdélyi szász mellboglárok

1.1.1. Figurális díszítésű, függesztett köldökös erdélyi szász mellboglárok

1.1.2. Levélkelyhes, függesztett köldökös erdélyi szász mellboglárok

1.1.2.1. Virágdíszes, levélkelyhes, függesztett köldökös mellboglárok

1.1.2.2. Eperdíszes, levélkelyhes, függesztett köldökös mellboglárok

1.1.2.3. Középköves, levélkelyhes, függesztett köldökös mellboglárok

1.1.3. Pártadíszes, függesztett köldökös erdélyi szász mellboglárok

1.1.3.1. Eperszemes, pártadíszes, függesztett köldökös mellboglárok

1.1.3.2. Középköves, pártadíszes, függesztett köldökös mellboglárok

1.2 Rögzített köldökös erdélyi szász mellboglárok

1.2.1. Levélkelyhes, rögzített köldökös erdélyi szász mellboglárok

1.2.1.1. Virágdíszes, levélkelyhes, rögzített köldökös mellboglárok

1.2.1.2. Eperdíszes, levélkelyhes, rögzített köldökös mellboglárok

1.2.1.3. Középköves, levélkelyhes, rögzített köldökös mellboglárok

1.2.2. Pártadíszes, rögzített köldökös erdélyi szász mellboglárok

1.2.3. Áttört díszítésű, rögzített köldökös mellboglárok

2. Bordadíszes erdélyi szász mellboglárok

3. Sodronycsigás típusú erdélyi szász mellboglárok
4. Indadíszes, hatkaréjos erdélyi szász mellboglárok
5. Labdacsdíszes erdélyi szász mellboglárok
6. Hasított levéldíszes erdélyi szász mellboglárok
 - 6.1. Páros hasított levéldíszes erdélyi szász mellboglárok
 - 6.2. Hármás hasított levéldíszes erdélyi szász mellboglárok
7. Csigavonalas erdélyi szász mellboglárok
8. Virágkoszorús erdélyi szász mellboglárok

VII. Az erdélyi szász mellboglárok eredetének kérdése

Az erdélyi szász mellboglárok eredetének kérdése e tárgy típus szintje mindegyik kutatóját foglalkoztatta. A kutatók egy része egy ékszertípusban vélte megtalálni e szász női ékszerek előzményét, másik része viszont több ékszerfajtában kereste ezek eredetét.

Az erdélyi szász mellboglárok előzményét nem egy, hanem típusonként más és más középkori ékszerfajtában kell keresnünk: a púpos típusúakat a karika-kapocsban, a bordadíszeseket a papi palástcsatokban, a sodronycsigás, lombos típusúakat (valamint az ezek nyomán kialakuló csigavonalas és virágkoszorús szász mellboglárokét) pedig a felsőbb társadalmi rétegek ékszerei közé tartozó női palástcsatokban, illetve dekoratív szerepű, méretes, női mellékszerekben.

A Motala folyó mellett talált középkori, kör alakú ékszer középrészének hatos osztata a sodronycsigás és lombos típusú szász mellboglárok díszítésájának hat részre oszló tagolását előlegezi; a középrészét díszítő kis méretű állatalakok párhuzamai a későbbi púpos típusú, valamint indadíszes szász mellboglárokon találhatóak meg. A Motala-fibula középrészének virágszirmokat idéző díszítéséhez hasonló jelenik meg az Umend házaspár besztercei sírkövén látható mellbogláron.

Ennek alakja hatkaréjos, akárcsak Pomerániai Eufémia söröi, bronz síremlékén látható palástcsat.

A mainzi kincsleltre utalva A. Haldner felhívta a figyelmet arra, hogy e középkori női mellékszerekhez hasonlóan az erdélyi szász mellboglárok sem voltak funkcionális ékszerek. Akárcsak Sigerus Emil, A. Haldner is úgy vélte, majd később Gisling Ritz, hogy az ékszerfajta a szászok magukkal hozták Erdélybe településükkor.

Bár az említett középkori ékszerek és a sodronycsigás, illetve lombos típusúak díszítőképlete közötti hasonlóság tagadhatatlan, (mindkét esetben a váltakozó díszítőelemek méretes ékkövel hangsúlyozott középpont köré rendezettek koncentrikus körökben) szász mellboglárok, vagy akár nagy méretű, kör alakú női mellékszerek, Erdélyben nem kimutathatóak a XI-XV. században. Ezeknek hiánya jelenti az eredetelmélet leggyengébb pontját.

A függesztett köldökös, púpos típusú mellboglárok köldöknyelve, ellentétben a később megjelenő rögzített köldökös, púpos típusú mellboglárokkal, nem a hátlapra forrasztott, hanem csuklós megoldású: a nyelv visszahajtott vége a függesztőnyílás belső oldalát öleli körül. Ugyanez jellemzi a norvég bolesøljet, középmezéjében ugyanúgy megtaláljuk a függesztőnyílást, mint a púpos mellboglárok esetében. Mindkét ékszer őse a középkori karika-kapocs. Ennek átlós csapja, mely a beakasztott ruhát fogta le, (tehát funkcionális elem volt) alakult át az ékszer kör alakú, dekoratív középrészének tartóelemévé. Európa két, viszonylag elszigetelt részén, Norvégia déli felében és Erdélyben, különböző formában (bolesølje, Heftel), de lényeges vonásait megőrizve, fennmaradt egy középkori, a társadalom széles rétegeiben elterjedt ékszer: a karika-kapocs.

VIII. Erdélyi műhelyekben készült XVI-XVII. századi övek

A XVI-XVII. század folyamán Erdélyben viselt, különböző típusú övek körében jelenlegi ismereteink szerint, nem különíthető el a mellboglárokhöz hasonlóan egy adott etnikum által viselt és kizárólag helyi műhelyekben készült övtípus. Mivel nem ismerünk olyan díszítőelemet vagy ötvöstechnikai megoldást, amely alapján az övek készítési helye az erdélyi műhelyekre lenne szűkíthető, a tárgyi emléanyag jelzetlen övei esetében nem választhatóak külön teljes bizonyossággal a helyi műhelyekben készültek azoktól, melyek nem Erdélyben készültek. A meghatározás egyetlen, minden kétséget kizáró alapját továbbra is a feloldott vagy feloldatlan (de erdélyi szász mellboglárokon szereplő, vagy koronás) ötvösjegyek képezik.

IX. Átalakított XVII. századi erdélyi ékszerek

XVII. századi erdélyi ékszerek átalakított formában fellelhetők később készült, illetve összeszerelt ékszerekbe építve. A fejezet e jelenség két érdekes példáját vizsgálja. Az egyik a tápiószelvi Blaskovich Múzeumban levő mentekötő, melynek középrészét egy átalakított sodronycsigás mellboglár képezi. A másik szintén mentekötő, mely az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található. Alkotóelemeinek egy része erdélyi szász ötvös műhelyében készült; az ékszert valószínűsíthetően később szerelték össze.

X. Zárszó: további kutatási lehetőségek

Az erdélyi szász mellboglárok az európai iparművészet különleges és egyedi értékű emlékei. A helyi szász ötvösműhelyekben alkotott és kivitelezett díszítésük rendkívül változatos és esetenként részletgazdag. Abból adódóan, hogy a fennmaradt példányok között nincs két teljesen

egyforma, célszerű lenne e tárgytypus összes fennmaradt emlékének vizsgálata.

A világviszonylatban jelentősebb iparművészeti gyűjtemények szinte mindegyike rendelkezik egy vagy több erdélyi mellboglárral. Főként a XIX. század végén és a XX. elején szerzeményezték e látványos és különleges erdélyi női ékszereket. A gyűjtéstörténet kutatása új eredményekkel járulhat hozzá a tárgyi emlékek feltárásához.

Eddigi kutatásaimat az erdélyi mellboglárok fennmaradt tárgyi emlékeit egybefoglaló corpus előkészítésének tekintem. A corpus összeállításának munkálatai során elkezdhető és folyamatosan kiegészíthető a mellboglárok felületét díszítő ornamensek (mint például a sodronykúpok), valamint a különböző szerkezeti elemek (mint például a csavaranyák) alakváltozatainak rendszerezett jegyzéke, mely az ötvösségtörténeti kutatások terén is hasznosítható segédeszközként.

A fennmaradt erdélyi százsz mellboglárokon szereplő mesterjegyek feltárása a műhelyek lokalizálása terén nyújt fontos támpontokat az ötvösjegyek vizsgálatában.

Azon kutatások, melyek eredményeit Kőszeghy Elemér rendszerezve közreadta és amelyek nélkülözhetetlen munkaeszközt jelentenek a kutatók számára, folytatása szükséges.